

Fortificacions i assentaments en alçada a l'àmbit rural del nord-est de Catalunya durant l'Alta Edat Mitjana (segles VI-XI)

Cristian Folch Iglesias¹

Rebut: 27-11-2018
Acceptat: 04-12-2018

Resum

Aquesta aportació pretén oferir una síntesi sobre les característiques de les fortificacions i assentaments en alçada de l'àmbit rural del nord-est de Catalunya en la seva llarga evolució durant l'Alta Edat Mitjana. Es tracta d'un territori ampli on, en aquest període històric, s'hi succeeixen un seguit de formacions polítiques que deixaran la seva empremta en l'organització, l'ocupació i la defensa d'aquests territoris. Així, a partir del segle v i durant tota l'alta edat mitjana es documenten arqueològicament al nord-est de Catalunya, en coincidència amb tot l'occident europeu, nous assentaments fortificats, ubicats en alçada, que responen a realitats heterogènies i que en el darrers anys han estat objecte d'estudi prioritari.

Paraules clau: fortificacions; assentaments en alçada; arqueologia; Alta Edat Mitjana; nord-est Catalunya

Abstract. *Early medieval rural fortifications and hilltop settlements in north-east Catalonia (6th-11th centuries)*

The present contribution is a synthesis of the characteristics of rural fortifications and hilltop settlements in North-eastern Catalonia and their evolution along the Early Middle Ages. It embraces a wide territory where -within these historical period- successive political structures will leave their imprint on the organization, occupation and defence of those territories. Thus, in North-eastern Catalonia, as well as in all of Western Europe, from the 5th century onwards and throughout the Early Middle Ages, new fortified and hilltop settlements — all of them associated with heterogeneous realities — do emerge, which are archeologically documented and have been in recent years the object of preferential studies.

Keywords: fortifications; hilltop settlements; archaeology; Early Middle Ages; North-eastern Catalonia

FOLCH IGLESIAS, Cristian. «Fortificacions i assentaments en alçada a l'àmbit rural del nord-est de Catalunya durant l'Alta Edat Mitjana (segles VI-XI)». *Treballs d'Arqueologia*, 2018, núm. 22, p. 29-49. DOI: 10.5565/rev/tda.74

1. Grup Ocorde/UAB. folch1972@hotmail.com

1. Introducció

La visió que tenim actualment en l'àmbit concret de la recerca sobre les fortificacions i els assentaments en alçada de l'Alta Edat Mitjana ha canviat substancialment, gràcies a les noves investigacions que han renovat el coneixement molt limitat que teníem fins ara, tan a nivell europeu (Brogiolo i Gelichí, 1996; Shneider, 2001 i 2011; Constant, 2005 i 2007; Brogiolo, 2014; Christie i Herold, 2016), com en l'àmbit peninsular (Gutiérrez, 2003; Muñiz i García, 2010; Quirós i Tejado, 2012; Catalan, Fuentes i Sastre, 2014; Gutiérrez, 2011; Gutiérrez, 2014; Tejerizo i Vigil-Escalera, 2017; Gutiérrez, Lefebvre i Moret, 2017). Així, a dia d'avui, amb les dades que ens proporcionen les excavacions arqueològiques desenvolupades amb una metodologia adequada per a aquest registre altmedieval, amb la fixació de les seves cronologies mitjançant datacions radiocarbòniques i amb les anàlisis bioarqueològiques, s'ha pogut aprofundir molt més en l'estudi d'aquests tipus de jaciments.

A Catalunya i al nord-est del país, específicament, la dinàmica historiogràfica referida a l'estudi de les fortificacions i assentaments en alçada també s'ha beneficiat d'aquest increment de la recerca (figura 1), on des de ja fa uns anys s'han realitzat diversos projectes arqueològics concrets d'alguns jaciments molt interessants (Llovera, 1997; Artigues, 2003; Asensio et al., 2003; Palol, 2004; Llinàs et al., 2004; Vila et al., 2005; Burch et al., 2006; Folch et al., 2007; Folch et al., 2007b; Folch, Llinàs i Merino, 2007; Folch et al., 2008; Fortó i Maese, 2009; Sancho, 2009; Escala, Mulet i Colet, 2011; Francesc, Guàrdia i Arguelagués, 2011; Bosch i Molist, 2015; Llinàs, 2016; Ollich et al.,

2017; Busquets et al., 2017; Pradesaba et al., 2017; Subias et al., 2018), Simultàniament, també s'han realitzat altres estudis de síntesi de caire més general (Martí, 2004; Martí, 2008; Folch, 2012; Nolla, 2014; Gibert, 2018a). Uns i altres, han permès començar a interpretar d'una forma més acurada tots aquests nous jaciments de l'alta edat mitjana.

2. Fortificacions i torres d'època visigoda

Temps enrere ja s'havia observat per part de la historiografia (Palol, 1952) com, a les fonts d'època visigoda, un dels conceptes més destacats que hi apareix es el *castellum* o *castrum*, que sempre se situa en un esglaió inferior al de la *ciuitas* (Toledo, 1910: 510,10 i 532,15; Oroz i Marcos, 2000: XV, 2.5; Velázquez, 2004: 184).

Fa unes quantes dècades la historiografia ja havia començat a tractar el tema de les fortificacions d'aquest període, tot vinculant sovint els casos primerencs del Baix Imperi al concepte de *clausura* (Palol, 1965). Es tractaria de fortificacions que formarien part d'un sistema defensiu de la *Tarraconensis*, on s'inclourien alguns exemples situats als límits amb la província *Narbonensis*, documentats a la serralada de les Alberes, com el castell dels Moros i la Clusa Alta (Castellví, 1999; Burch et al., 2006: 151-162).

Veritables línies de defensa com són, aquestes *clausurae* s'apliquen principalment al control de les vies de comunicació durant el Baix Imperi i ara també es coneixem casos en altres zones del nord de la península Ibèrica, amb alguns exemples que també funcionen en època visigoda (Gutiérrez, 2011). Més enllà d'aquesta tipologia, però, actualment no-

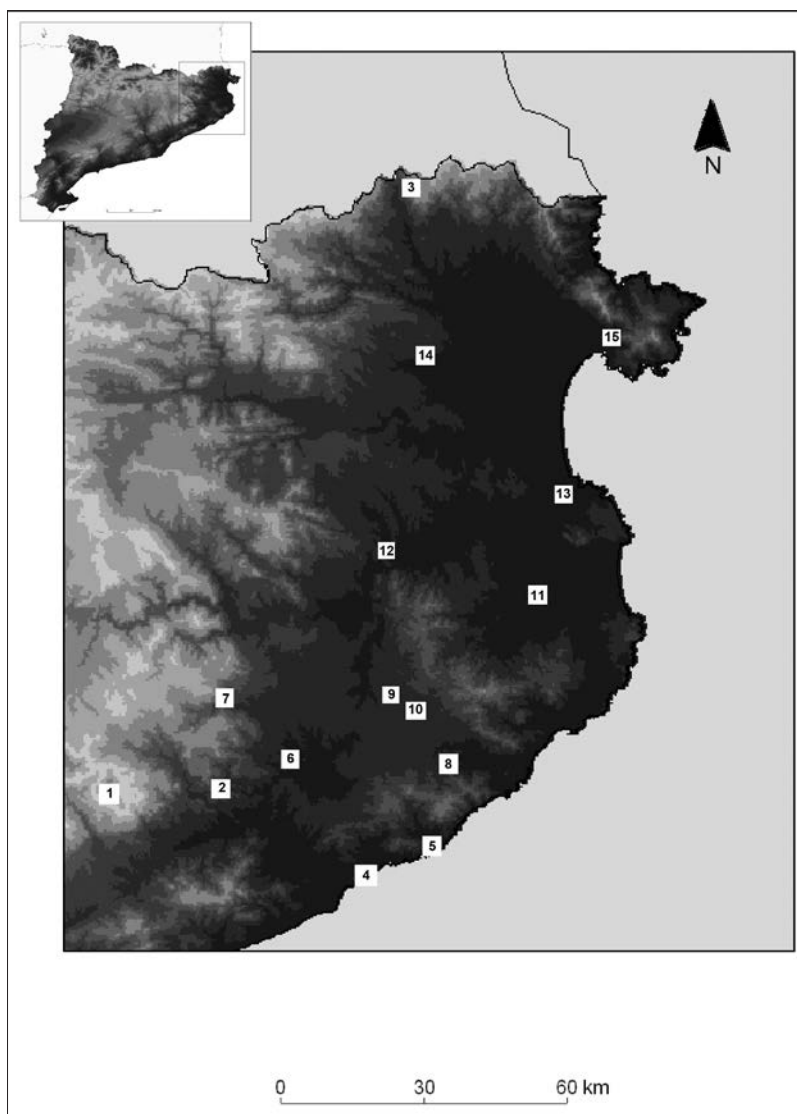

Figura 1. Localització de les fortificacions del nord-est de Catalunya (segles VI-XI) citades en el text.

1. Castell de Montsoriu; 2. Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu); 3. Panissars (La Jonquera, El Portús); 4. Castell de Sant Joan (Lloret de Mar); 5. Torre de la Pola (Tossa de Mar); 6. Castell de Torcafelló (Maçanet de la Selva); 7. Torre del Far (Santa Coloma de Farners); 8. Castell de Sant Iscle (Vidreres); 9. Castell de Malavella (Caldes de Malavella); 10. Caulers (Caldes de Malavella); 11. *Castellum Uelloso* (Ullastret); 12. *Castellum Fractum* (Sant Julià de Ramis); 13. Mas Sec (Torroella de Montgrí); 14. Torre de Falgars (Beuda); 15. Puig Rom (Roses).

ves propostes mostren l'abast territorial dels *castra/castella* durant aquests segles i la seva importància al conjunt del poblament. Un dels treballs més interessants, dedicat a l'estudi dels llocs fortificats al Pirineu, ens presenta diversos establiments excavats i datats entre els segles V i VII, com el exemples de l'Esquerda de la Bastida, Puig Castellar, Canadal, Ultera, Querusalba i el Roc d'Enclar, tot interpretant que cal relacionar-los amb els termes *castrum* i *castellum* que citen les fonts d'època visigoda. Així, es proposa que vers la segona meitat del segle V i durant la primera meitat del VI s'hauria de situar l'inici d'aquest fenomen, amb la construcció de nombrosos assentaments «castrals» amb diferents morfologies (Constant, 2005 i 2007). De la mateixa manera, a la Gàl·lia també s'ha identificat amb claredat aquest fenomen, on es documenten nombrosos exemples datats durant els segles V i VII (Schneider, 2001), alguns dels quals ens mostren unes fortificacions amb una morfologia caracteritzada per la presència d'un recinte emmurallat amb nombrosos àmbits, amb la presència d'una església i una zona residencial aristocràtica destacada (Schneider, 2011).

En tot cas, ens trobem amb una gran varietat morfològica en aquests tipus de jaciments, que ara comencem a conèixer a partir de l'arqueologia i que podem subdividir en quatre grups principals, d'acord amb les seves característiques (Schneider, 2005): unes serien fortificacions de caire militar, de control de les fronteres o de les vies de comunicació; altres són fortificacions de dimensions mitjanes i d'estatus incert, a vegades associades a un hàbitat; altres casos són assentaments rurals en alçada, amb defenses muraries construïdes per privats; finalment, altres fortificacions corresponen a grans assentaments

emmurallats, amb presència al seu interior d'elements de prestigi com esglésies o residències diferenciades de la resta. Són fets que també s'observen recentment en un treball de síntesi d'àmbit peninsular, on s'hi destaca que d'ençà de l'antiguitat tardana es documenten nombrosos *castra* o *castella* que responen a realitats físiques heterogènies, tot i que coincideixen habitualment en la seva ubicació en alçada i en la presència de recintes emmurallats, així com en la dificultat que presenten aquests jaciments per interpretar-los en l'àmbit polític, social i econòmic (Gutiérrez, 2014).

En aquest sentit, al nord-est de Catalunya la recerca també ha estat molt fructífera durant els darrers anys i s'han excavat una sèrie d'exemples que avui permeten començar a interpretar aquests sistemes de defensa o de control territorial d'època visigoda, també en aquest sector nord-oriental de la *Tarraconensis*.

Un dels casos més representatius seria el jaciment del *Castellum Fractum* (Sant Julià de Ramis), referit així per la documentació del segle IX (Abadal, 1926-1950: 123) i objecte d'un projecte acurat d'excavacions arqueològiques sistemàtiques. El jaciment està format per una fortificació, documentada arqueològicament des del segle IV, en la que es detecten dues fases constructives i es data el seu abandonament, per cronologia relativa, entre els segles VIII i IX. Les excavacions han mostrat una edifici de planta més o menys quadrada, voltat per una muralla amb quatre torres a les cantonades, tot bastit amb carreus ben escairats, lligats amb morter de calç i dividit en diversos àmbits (Burch et al., 2006) (figura 2). A aquesta fortificació s'associa un petit vilatge del qual s'han documentat fins ara sis àmbits bastits amb un sòcol de pedres,

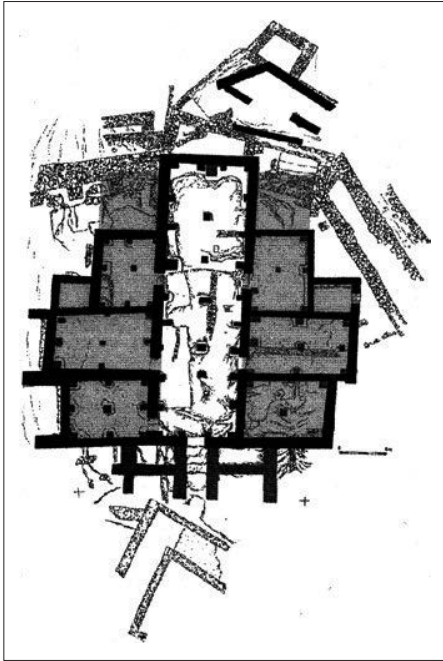

Figura 2. Planta del *castellum Fractum* (Burch et al., 2006).

aixecats amb terra i coberts amb material peribles (Burch et al., 2018), a més de l'església dels Sant Metges, on les intervencions arqueològiques més antigues ja van documentar un edifici de forma rectangular que va servir de fonamentació a la posterior església romànica, documentada vers la fi del segle x (Abadal, 1926-1950: 243). També s'associa a aquest primer edifici una necròpolis amb tombes en caixa de lloses i una tomba de banyera (Montalban, 1996), de la qual recentment s'han pogut excavar diverses sepultures més (Burch et al., 2018).

A prop de l'actual població de Roses es creà una altra fortificació, Puig Rom. Tot i que no ha estat excavada en extensió, les dades extretes d'algunes actuacions arqueològiques puntuals ja havien posat de relleu la importància d'aquest jaciment ubicat en alçada. Les excavacions antigues havien incidit en la part més meridional del jaciment que està formada per una muralla de 2 m d'amplada, dues

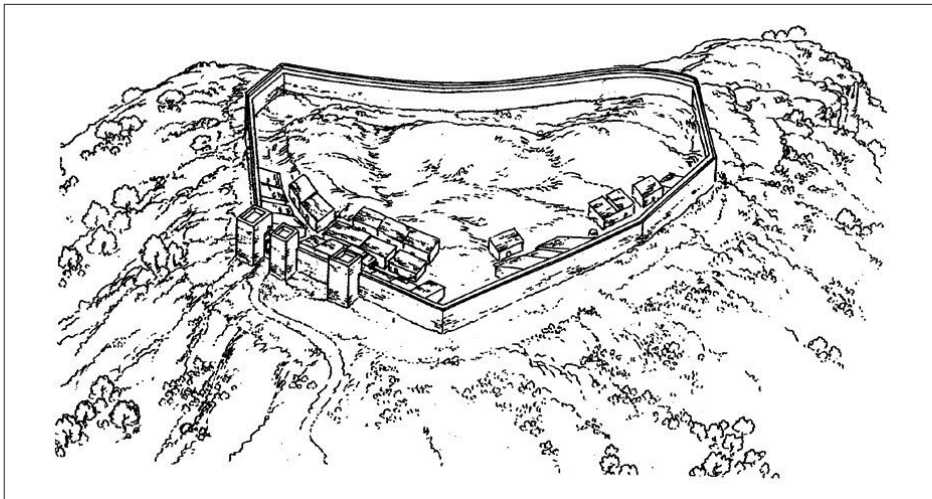

Figura 3. Planta de Puig Rom (Roses) (Palol, 2004).

torres de planta quadrada que flanquegen l'única porta coneguda i una vintena d'habitatges que s'adossen al mur, bastits amb pedres lligades amb fang i pavimentats amb lloses de pissarra i diverses sitges (figura 3). Segons l'autor de l'excavació, es tractaria d'un *castrum* visigòtic i es va datar l'abandonament del jaciment entre els anys 711 i 715, per la troballa d'un trients del rei Àkhila (Palol, 1996 i 2004). Amb resultats preliminars, actualment es condueix un nou projecte de recerca al jaciment, tot reexcavant sectors antics i altres de nous, o realitzant datacions radiocarbòniques que ofereixin noves dades (Subias et al., 2018).

Un altre cas es localitza a Maçanet de la Selva, al turó de Sant Jordi, on se situa el castell medieval de Torcafelló. En aquest lloc s'han documentat les restes d'una ocupació d'època romana altimperial i es coneixen diverses troballes de monedes dels segles IV i V, així com diversos fragments de ceràmica DSP, àmfors i ceràmica comuna que es poden datar entre els segles IV i VI o més enllà. Són materials que semblen correspondre a una certa ocupació o freqüentació del lloc durant l'antiguitat tardana, tot i que, en aquest cas, ha quedat totalment destruïda per la construcció del castell medieval (Folch et al., 2007).

Un altre jaciment que podem citar es localitza a Torroella de Montgrí. Malgrat que no ha estat objecte d'intervencions arqueològiques, ens sembla interessant esmentar aquest exemple, anomenat Mas Sec. Aquí, al lloc anomenat Muntanya Gran, temps enrere unes prospeccions arqueològiques van localitzar una possible fortificació de planta pentagonal bastida amb murs d'1,30 m d'amplada, amb pedres lligades amb fang que formarien part de la muralla i amb una torre de planta

quadrada al seu angle sud-est. En aquest lloc s'hi van recollir fragments de terrissa tardo-romana que s'ha situat, de forma general, entre els segles III i VI, representada per ceràmica comuna, àmfora, *dolia* i fragments de molins manuals de roca volcànica (Piñero et al., 1985). Així doncs i segons aquestes dades, potser es tractaria d'una altra possible fortificació de l'antiguitat tardana que només l'arqueologia podria confirmar.

En relació a les torres isolades, a Santa Maria de Panissars, lloc documentat al segle IX com *Panoniore* (Abadal, 1926-1950: 34), ens trobem amb un jaciment múltiple, d'una cronologia àmplia, que abasta des de l'Alt Imperi fins a l'alta edat mitjana. Les restes d'època romana estan formades per un tram de la *Via Augusta*, els trofeus de Pompeu i, relacionat amb una cronologia de l'Antiguitat Tardana, una torre quadrada que mesura 12x11,50 m bastida amb grans carreus lligats amb morter de calç, ben disposats en fileres, datada entre els segles IV-V (Nolla, Rodà i Castellví, 1994; Nolla i Rodà, 1991-1992), tot i que no es descarta que tingui una cronologia més llarga.

Finalment, un altre dels jaciments més coneguts és el cas de Caulers Vell (Caldes de Malavella). Malgrat que la metodologia d'excavació és molt antiga, l'autor de la intervenció va identificar diverses fases cronològiques, que abasten des de l'Antiguitat Tardana a l'Edat Mitjana (Riu, 1975). En relació al tema que tractem aquí, en les excavacions es va documentar una torre que mesura 4x4 m, que aleshores es va datar en els segles IV-V, associada a restes romanes com alguns murs, *tégulae*, *dolia*, ceràmica comuna i alguns fragments de TSAD. Interpretacions més recents proposen un origen pel jaciment a l'entorn dels segles VII-VIII, tot identifi-

cant-lo com un *castellum* per la seva situació relativament elevada, per la presència de la torre i per la troballa de materials arqueològics que es poden datar en aquest moment (Canal et al., 2006: 214).

3. Torres d'època islàmica

En el darrers temps la recerca sobre els primers anys de la conquesta i ocupació islàmica de la península Ibèrica i del sud de França s'ha convertit també en un objecte d'estudi prioritari. Les intervencions arqueològiques en nombrosos jaciments dels segles VIII-IX actualment han permès començar a caracteritzar amb molta més precisió aquest període, tant les recollides en una sèrie d'estudis fins l'any 2011 (AADD, 2011), com altres publicades més recentment, referides al nord peninsular (Gutiérrez, 2013), a Calatayud (Sáenz; Martín-Bueno, 2013), a Tauste (Gutiérrez, Laliena i Pina, 2015), al sud de França (Rébé, Raynaud i Sénac, 2014; Gleize et al., 2016) i a Girona (Fuertes, 2018). Evidentment, a Catalunya també s'ha tractat aquesta problemàtica i actualment comptem amb noves propostes historiogràfiques que ens han permès entendre millor la conquesta islàmica o com s'organitza el territori en aquest moment (Martí, 2008; Martí, 2011; Roig, 2011; Ballestín i Pastor, 2013).

Concretament, en l'àmbit de les fortificacions fa uns anys que els estudis arqueològics i de toponímia sobre els derivats del terme *farus*, sinònim llatí de la *manāra* àrab, han identificat unes grans torres circulars amb funcions de punts emissors de senyals visuals que ocuparien enclavaments estratègics de vigilància i que es disposen a prop de la xarxa viària principal (Martí, 2008). Aquests edificis

presenten unes característiques constructives ja observades en altres zones de la península Ibèrica, on es destaca en aquestes edificacions l'ús de tècniques constructives manllevades de la tradició romana amb la utilització de l'encoixinat com una tècnica per treballar les pedres, una pràctica destacada des dels primers moments de la dominació islàmica en zones com Síria i també ben documentades a la Vall de l'Ebre (Sénac, 2000). La presència no suposa, però, una major antiguitat de les fundacions, sinó que aquestes tècniques serien, de fet, característiques en un bon nombre de fortificacions andalusines primerenques (Zozaya, 2002).

En aquesta zona del nord-est de Catalunya, disposem de cinc topònims *Faro* documentats durant els segles IX-XI, com són el de Beuda, la vila de Far d'Empordà, un a Sant Feliu de Pallerols, un altre a Llagostera i un a Platja d'Aro (Sobrequés, Riera i Rovira, 2003: doc. 377 i 486; Martí, 1997: doc 9; AADD, 1990: 359; Feliu i Salrach dirs., 1998: doc. 267). Altres tres «fars», però, no es documentarien tan d'hora, com són el Puig del Far de Santa Coloma de Farners, el Santuari del Far de Susqueda i la torre de la Mora o del Far, a Sant Feliu de Buixalleu (Checa, Folch i Gibert, 2008).

De tots aquests casos només tres exemples han estat objecte d'intervencions arqueològiques. El primer cas conegut arqueològicament va ser el jaciment de la Torre de la Mora o del Far (Arbúcies), que fou objecte d'una intervenció l'any 1999. Els resultats van mostrar una torre bastida amb grans blocs ciclopis escairats lleugerament en les cares vistes, amb encoixinat, de mida variable, però que arriben als 80-90 cm, lligats amb morter de calç. Presenta un diàmetre exterior de 8 m i un diàmetre interior de

5,70 m i l'amplada màxima, pel que fa al mur és d'1,30 m. Les dades cronològiques que es desprenien del material ceràmic documentat ara han estat contrastades amb una datació radiocarbònica calibrada que situa un nivell d'incendi entre els segles VIII i X (Rueda i Tura, 2008).

Un segon cas, la Torre de Falgars (Beuda) recentment també ha estat objecte d'excavacions arqueològiques. Aquí s'han realitzat dues campanyes d'excavació que han exhaurit el jaciment, tot documentant una gran torre circular de 8,5 m de diàmetre exterior, bastida amb grans carreus encoixinats lligats amb morter de calç, amb dues ocupacions distintes: una d'època romana republicana (segles III-I aC) i una altra altmedieval (segles X-XIII), localitzades respectivament a l'interior de la torre i en una edificació annexa de planta quadrada. La datació d'aquesta fortificació s'ha situat al segle II aC a partir d'una anàlisi de termoluminiscència del morter, alhora que l'ocupació de l'estructura adossada s'atribueix als segles X-XI (Frigola i Pratsesaba, 2012; Pratsesaba et al., 2017), tot i que no es pot descartar que fos ocupada durant època islàmica, atès que proliferen els materials altmedievals i que forma part d'un sistema més extens que sense aquest cas no funcionaria (Checa, Folch i Gibert, 2008).

Finalment, el darrer exemple excavat correspon a la Torre del Far de Santa Coloma de Farners, que es localitza a una alçada de 526 m sobre el nivell del mar, on es descobriren les restes d'una gran torre circular de 9,80 m de diàmetre exterior i 5,80 m de diàmetre interior (figura 4). El mur d'aquest edifici té 2 m d'ample i està construït tot combinant grans blocs de pedra granítica i pedres més petites, ben desbastats per les cares vistes i amb restes

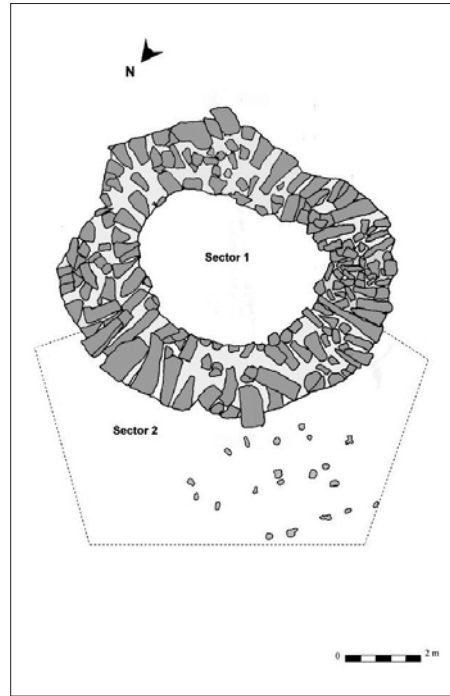

Figura 4. Planta de la Torre del Far (Folch i Gibert, 2005).

d'encoixinat, lligats amb morter de calç. S'ha pogut datar vers l'Alta Edat Mitjana i, concretament, al segle VIII amb una anàlisi termolumínica, sense cap ocupació precedent ni posterior (Folch et al., 2010: 134-135).

4. Fortificacions i assentaments en alçada d'època carolíngia

De les fortificacions d'època carolíngia a la ruralia hom coneix ben poc. Es tracta d'un tema que ha interessat a la historiografia catalana des d'antic, en relació principalment al jaciment del Castellot de Viver, que serví per encetar aquesta

problemàtica a nivell arqueològic (Riu, 1962). Al cas anterior cal afegir les excavacions que es vénen realitzant al jaciment de l'Esquerda (Roda de Ter) des de fa més de trenta anys i que també han estat precursors d'aquesta temàtica (Ollich, 1990). Amb precedents d'època ibèrica, aquest jaciment ve referit per les fonts carolíngies vers l'any 826 com *Roda ciuitate*, alhora que formaria part d'un grup selecte d'*oppida deserta*, com Cardona i Casseres, que els carolingis haurien ocupat al conquerir aquest sector de Catalunya (Ollich, 1999). Temps enrere, aquesta ocupació al jaciment de l'Esquerda s'havia identificat amb la probable existència de torres de fusta, tot relacionant diversos encaixos i retalls a la roca, al costat d'alguns forats de pal. Tot plegat, s'interpretava com les restes dels suports d'uns tipus de torres primitives, datades en època carolíngia, les quals presenten paral·lels amb altres possibles exemples d'aquest tipus localitzats a les comarques del Lluçanès i al Berguedà. Es tracta d'una temàtica que ha continuat generant estudis i sembla que aquest lloc, l'Esquerda, seria el centre d'una xarxa de fortificacions situada sobre el Ter (Ollich i Rocafiguera, 2004), on finalment s'ha pogut excavar la muralla, tot situant l'origen en època visigoda i comprovant que es reutilitza en època carolíngia (Ollich i Rocafiguera, 2015; Ollich et al., 2017).

Al nord-est de Catalunya, els primers indicis de noves fortificacions d'aquest període s'han documentat en emplaçaments d'especial interès estratègic com són els centres territorials. Aquesta opció es documenta, per exemple, en la construcció d'un *castrum* a la *villa* de Peralada, descoberta per les excavacions que mostren una fortificació de planta rectangular bastida amb murs de 2 m de gruix

(Llinàs et al., 1999), un fet que observem, també, en les noves muralles bastides a Girona i a Besalú (Canal et al., 2006; Sagra, 2006).

Al nostre àmbit d'estudi les dades arqueològiques sobre les fortificacions i assentaments en alçada en contextos rurals d'època carolíngia són molt escasses i realment poc provades, on només coneixem alguns exemples que veurem tot seguit i que podríem incloure en aquest grup.

Un primer exemple documentat al segle IX és el *castellum Uelloso* (Abadal, 1926-1950: 121-123), que una recent interpretació relaciona amb l'emplaçament d'Ullastret i posa de relleu la importància d'aquest jaciment com un *castellum* carolíngi. I això amb un ampli estudi documental i amb un altre de les restes arqueològiques que es van documentar durant les excavacions que s'hi van realitzar entre els anys 1955 i 1973-1974 en aquest conegut poblat ibèric. Així, tot i que es tracta d'una excavació antiga realitzada amb una metodologia poc precisa, les intervencions mostren un recinte més o menys quadrat amb tres torres circulars i un material arqueològic, sobretot ceràmiques reduïdes i espatulades, que permeten als autors d'aquest estudi datar el castell vers finals del segle VIII, abans que els carolingis prenguessin Girona (Canal et al., 2005b). Es tracta d'una interpretació que, segons la nostra opinió, cal acabar de contrastar, si tenim en compte que els resultats provenen d'excavacions antigues realitzades sense cap metodologia. A més cal tenir present que, tant els materials arqueològics que s'hi van trobar —ceràmiques espatulades que es poden datar entre els segles IX i XI— com la morfologia de la fortificació, ens remetent a un castell que només s'hauria pogut construir a partir dels segles X-XI, en un context històric

que caldria situar durant la primera època comtal. Així, pensem que cal interpretar la menció del segle IX en relació a la ciutat ibèrica, que rebria la denominació de *castellum velloso cum castellare* (Abadal, 1926-1950: 123), on possiblement caldria identificar un assentament d'aquest moment, tot i que fins ara les dades no són concloents.

Un altre dels casos més representatius seria el jaciment del *Castellum Fractum* (Sant Julià de Ramis), ben documentat en el segle IX (Abadal, 1926-1950: 123) i que ja hem tractat parcialment en l'apartat referit a les fortificacions de l'època visigoda. Tot i que les excavacions han determinat bé aquesta primera ocupació, en relació a cronologies dels segles VIII-IX no s'han identificat i caracteritzat amb claredat les restes, encara que s'han documentat algunes estructures representades per murs de pedres lligades amb fang que reaprofiten espais de la fortificació, tot datant el seu abandonament per cronologia relativa entre els anys 700-720 i 834 (Burch et al., 2006). Es tractaria d'un altre cas, com el d'Ullastret, que possiblement calgui relacionar amb una petita ocupació del lloc vers l'Alta Edat Mitjana, en aquest cas sobre les restes de la fortificació tardoantiga, tot i que sembla que no implicaria, en cap cas, la construcció d'un nou castell.

Així, si tenim present les dades arqueològiques obtingudes d'alguns d'aquests exemples i que només apareixen dos casos localitzats a la ruralia documentats al segle IX, pensem que cal interpretar aquestes mencions no tant com fortificacions creades en aquest moment sinó en relació a poblats ibèrics que rebrien la denominació de *castellum o castellare* i, com ja ha estat observat temps enrere, en relació a llocs on es pot construir un castell

(Martí, 2004). Es tracta d'un fenomen que trobem documentat a d'altres bandes de Catalunya, com per exemple quan els carolingis manen ocupar diversos *oppida deserta* i els *castra* de Cardona i Casserres al final del segle VIII (Abadal, 1986). Per tant, ens sembla que aquestes mencions no implicarien, necessàriament, la construcció *ex novo* d'un castell, tot i que no cal descartar que s'aprofitessin parts de les muralles dels recintes ibèrics o d'època visigoda per crear diversos assentaments durant els segles VIII i IX, com succeeix en altres casos catalans coneguts arqueològicament i que només l'arqueologia podria verificar al nostre àmbit d'estudi.

5. Fortificacions i torres de primera època comtal

Entre aquesta temàtica de la historiografia europea destaquen les propostes de Pierre Toubert sobre el cas italià, qui a inicis del anys setanta havia posat de relleu el concepte *castrum* i el que s'amagava darrera, tot desvetllant un procés que aquest autor definia com *incastellamento* (Toubert, 1973). Ell mateix durant més de trenta anys ha continuat generant estudis sobre el tema, que resumeix en un article on sintetitza els avenços aconseguits en l'estudi d'aquesta innovació institucional. Així, l'*incastellamento* respondria a una iniciativa senyorial en el segle X i arribaria a tot l'arc mediterrani occidental. Es tracta d'una forma original d'ocupació del sòl que es manifesta amb la creació d'un nou hàbitat concentrat, format per la residència senyorial o *rocca castris*, la capella castoral, els hàbitats camperols i la creació de nous espais agraris (Toubert, 2004).

A Catalunya consten alguns castells documentats d'ençà del segle IX, sobretot

en la zona de Pallars i Ribagorça o, posteriorment, amb l'avenç de la frontera des de Cerdanya i l'Urgell en el context de la conquesta que impulsa Guifré el Pilós sobre els districtes d'Osona i el Berguedà (Martí, 1995). Un d'aquests exemples documentats al segle IX se situa a la comarca de la Garrotxa, tot i que no s'ha identificat amb certesa el seu emplaçament i no es disposa de dades arqueològiques. Concretament a la Vall d'en Bas sabem que el *castrum Gorni* era un dels límits septentrionals de la *villa* de Sant Esteve i de la Vall de Joanetes l'any 898 (Abadal, 1926-1950: 368-370). Es tracta d'un cas que pensem que cal vincular, en relació a la seva ubicació geogràfica, amb el grup de castells documentats a Osona a partir de finals del segle IX, en el moment de la conquesta comtal d'aquesta zona (Gibert, 2011: 417), i que representaria la primera menció d'una d'aquestes fortificacions al nostre àmbit d'estudi.

No serà, però, fins l'èxit de l'expansió comtal protagonitzada pels comtes de Barcelona més enllà dels rius Llobregat i Cardener, una conquesta que es completa durant el segle X, quan s'implantarà a les comarques de ponent dels comtats de Barcelona i Manresa una xarxa castral original formada per desenes de castells termenats (Martí, 1992; Batet, 1996; Gibert, 2018b: 109-163). Es tracta d'unes fortificacions tingudes per l'aristocràcia i per les institucions properes al poder comtal on apareixen les primeres tinences feudals i castlanies. Els personatges que els gestionen, anomenats castlans a la documentació del segle XI, són els representants dels titulars alodials o feudals que els detenen per dret de conquesta o transacció i pertanyen, en tot cas, a les mateixes famílies que es consideren plenament

feudals. Des de la segona meitat del segle X serà aquest model d'organització militar finançat amb l'obtenció de rendes eclesiàstiques el que s'instauri progressivament a totes les fronteres comtals (Martí, 2004).

Al nord-est de Catalunya també comencen a proliferar els castells a la documentació dels segles X-XI, referits amb el mot *castrum* i que ara reflecteixen l'aparició d'una nova institució. Així, el terme *castrum* es documenta per primera vegada al segle X quan s'esmenta el *kastro Tolone* (Castell Toló, Peralada), tot i que en aquest cas es tracta d'un castell que custodiava una vila comtal i al qual s'associa el concepte de *suburbio*, una assignació territorial que comprendria el territori més pròxim al castell i que seria més reduïda que el *territorium Petralatense* pròpiament dit (Sobrequés, Riera i Rovira, 2003: doc. 107). A aquest primer exemple hom pot afegir altres casos localitzats en l'àmbit rural, com el *castro Argemundo* (castell d'Argimon, Riudarenes), el *castrum Miralias* (castell de Miralles, Port de la Selva) i el *castro Verdaria* (castell de Verdera, Palau Saverdera), entre d'altres (Sobrequés, Riera i Rovira, 2003: docs. 195, 230 i 266). Aquests primers exemples documentats del nord-est de Catalunya, però, no proven encara que disposin d'un terme o jurisdicció pròpia, com succeeix en altres bandes de Catalunya (Batet, 1996). És finalment a partir del segle XI quan proliferen les mencions documentals de castells i hom pot citar, entre d'altres, el *castro de Laured*, amb el seu terme i la seva església, en mans de la família vescomtal de Girona i que hom dota amb les dècimes i primícies (castell de Sant Joan, Lloret de Mar; Martí, 1997: doc. 234 i 367). També el *castrum de Malavela* el posseeixen altres col·laboradors

principals del comte de Girona, com són Enees Miró i Amat Eldric (castell de Malavella, Caldes de Malavella; Feliu i Salrach dirs., 1998: doc 504). Sobre els límits empordanesos del comtat de Girona també cal referir el *castro sancti Saturnini de Salzeto*, on un document coetani descriu la seva forma (castell de Sant Sadurní de l'Heura; *et de ipsa turri et de omni fortitudine que est in circuitu eiusdem castris*; Martí, 1997: doc. 446). Tot sembla indicar que és a partir del segle XI quan proliferen els termes castrals i que aleshores entren en competència amb els termes parroquials, que s'havien començat a instaurar d'ençà del darrer quart del segle IX i durant els segles X i XI, tot adjudicant a les esglésies parroquials les dècimes i les primícies als seus àmbits locals. En qualsevol cas i a partir dels nombrosos exemples que coneixem bé arqueològicament, al nord-est de Catalunya un *castrum* dels segles X-XI es mostra físicament com una petita fortificació formada per una torre de planta circular, algun àmbit destinat a habitatge i un petit recinte emmurallat, sovint dotada d'església i d'un terme rural assignat d'on percebria rendes i serveis (Folch, Llinàs i Merino, 2007).

Encara en curs, la recerca arqueològica al castell de Montsoriu (Arbúcies) ha permès distingir que la fortificació dels segles XI-XII, documentada aleshores, formava un petit clos emmurallat (Coll, 1994). Es tracta d'un castell que s'adapta a la topografia del turó de forma trapezoïdal, on el punt fort del conjunt l'ocupa la torre mestra de planta circular, als peus de la qual es localitza una petita cisterna que recull l'aigua de pluja. Al sector est de la torre també es localitza el basament d'una estructura que corresponia a l'absis d'una petita capella castral. La solució constructiva utilitzada, perfil en arc ultra-

passat o en forma de ferradura, permet als autors de l'excavació situar-la cronològicament vers finals del segle X o inicis del XI. El conjunt arquitectònic es complementava amb una sèrie d'estances situades al sector oest, comprovades per la presència de forats de pal (Font, Tura i Rueda, 2000 i 2001).

Documentat al segle XI, els resultats de les excavacions realitzades al castell de Sant Joan (Lloret de Mar) també han permès conèixer la seva evolució arquitectònica al llarg del temps. Aquí, entre els segles XI i XIII se'ns dibuixa un castell amb poques construccions internes, dominat per una torre circular, un àmbit i un petit espai al voltant, que se situa a una major alçada sobre l'extrem de ponent de la fortalesa, protegit per desnivells, talussos i un petit fossat o desguàs. A llevant s'estenia una àmplia zona oberta, envoltada per la muralla i ocupada tan sols per les estructures d'una gran sala i per un seguit de sitges excavades al subsòl natural, que servien amb tota versemblança per emmagatzemar el producte del cobrament de delmes i taxes corresponents al castell (Llinàs et al., 2004).

Excavat pràcticament en la seva totalitat, la recerca arqueològica desenvolupada al castell de Torcafelló (Maçanet de la Selva) també ha permès estudiar la seva evolució durant l'Edat Mitjana. Al segle XI el castell estaria format per la torre circular i dos murs que ens conformarien un recinte de planta més o menys quadrangular, amb la torre al centre. En un moment avançat del segle XI s'envoltaria la torre d'un recinte més petit, del qual es coneixen dos murs (Folch et al., 2007) (figura 5).

Encara en procés d'excavació, al castell de Sant Iscle (Vidreres) les restes conservades permeten veure un gran baluard

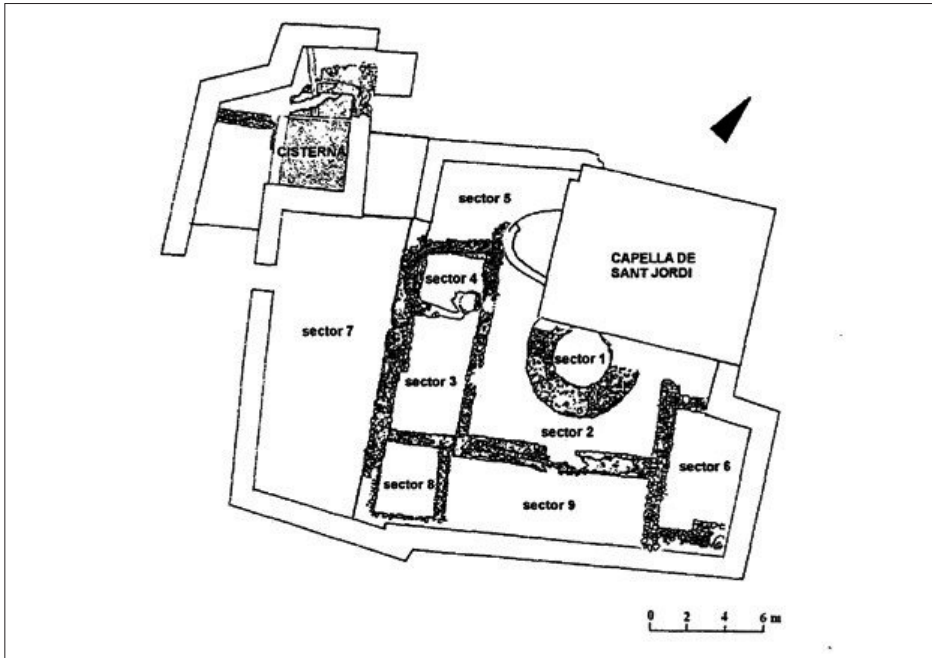

Figura 5. Planta del castell de Torcafelló (Maçanet de la Selva) (Folch, Llinàs i Merino, 2007).

defensiu de forma quadrangular, amb dependències a l'interior i envoltat per un vall, protegit en algun punt per murs. A partir de les intervencions arqueològiques s'identifiquen diverses fases constructives i la més antiga es pot datar vers els segles XI-XII. En aquest primer moment correspondrien les restes d'una gran torre circular situada a l'extrem sud-oest del conjunt, revestida per una obra posterior. Juntament amb aquesta torre, a la qual s'adossen, hi ha les restes de murs de la muralla de tancament del primitiu castell, també revestits per una obra posterior, així com l'església (Llinàs, 2016).

Al castell de Malavella (Caldes de Malavella) la recerca arqueològica ha documentat les restes d'una primera fortificació dels segles X-XI, integrada dins d'un

petit recinte emmurallat que presenta una planta aproximada en forma de L. D'uns 100 m² de superfície, aquí es conserven les restes d'una torre circular, part de la muralla est i oest del recinte, així com un àmbit on es desenvoluparien activitats domèstiques. Aquest castell tindria una església de la qual només s'ha pogut documentar una estructura de forma quadrada de pedres lligades amb morter de calç i que hom relaciona amb les restes de l'absis d'una construcció preromànica, així com s'identifiquen tres sitges que se situarien a l'interior de la nau (Folch, Llinàs i Merino, 2007; Folch, 2012: 321-373).

El darrer exemple que considerem és la Torre de la Pola (Tossa de Mar). Tot i que no es pot datar amb precisió el moment de la construcció del conjunt, l'any

966 ja devien existir construccions al puig de Pola, atès que les menciona explícitament un text (*et ipsum puium sive rocam quem vocant Paula cum suprapositis suis*; Sobrequés, Riera i Rovira, 2003: doc. 376). D'aquest moment, l'excavació ha permès documentar les restes d'una torre circular construïda sobre l'enderroc d'un edifici anterior, d'època iberoromana, així com un mur de llargària considerable orientat de nord-est a sud-oest, possiblement corresponent a la delimitació d'un espai adjunt a l'estructura defensiva esmentada (Pascual, 2007).

6. Conclusions

Si considerem que l'arqueologia és una de les fonts més importants per a l'estudi de l'Alta Edat Mitjana, concretament, en relació a l'estudi de les fortificacions i dels assentaments en alçada ha resultat fonamental. L'escassa presència de mencions que s'hi refereixin a la documentació disponible, sobretot a l'època visigoda, islàmica i carolíngia, o les poques intervencions arqueològiques que s'havien realitzat en aquests tipus de jaciments, fins fa relativament poc temps, ens havia ocultat una realitat molt important per entendre aquest període.

Com acabem de veure i en coincidència amb tot l'occident europeu, d'ençà del segle V i fins el segle IX es documenten al nord-est de Catalunya nous assentaments fortificats, que ocupen posicions en alçada i que responen a realitats heterogènies: en alguns casos s'identifiquen amb *clausurae*, fortificacions que clouen vies i camins rellevants, però també *castra* de guarnicions militars vinculades a l'estat i *castella* o *turris* que hom pot relacionar amb aristocràcies i elits locals.

En l'àmbit rural, sembla que a partir d'aquest moment una de les principals inversions edilícies correspongui a les fortificacions, bé siguin castells de vigilància viària, poblats en alçada o torres, un fenomen que s'exposa a l'apartat dedicat a l'època visigoda i que també es desprèn de la pràctica arqueològica menada al nostre sector, on la representen els casos de *castellum Fractum* (Sant Julià de Ramis), Puig Rom (Roses), Caulers (Caldes de Malavella) i Panissars (la Jonquera), entre altres. Els dos primers exemples estan caracteritzats per la presència d'un recinte emmurallat amb torres quadrades i per una distribució interna en àmbits destinats a espais d'habitació, alhora que els dos darrers casos presenten torres isolades de planta quadrada. En qualsevol cas, no més disposem d'aquests exemples que permeten començar a veure les seves característiques, tot i que són pocs els casos excavats.

En relació als seus emplaçaments, en la majoria dels casos es tracta d'ocupacions sobre assentaments d'època iberoromana i que sovint s'esmenten a la documentació primerenca dels segles IX-XI, referits com *castellare*, *puiu* o *guardia*. És un fet que també s'observa en altres casos del nord-est que conserven aquest topònim i que fan referència a poblats ibèrics, com Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell), Mas Castellar (Pontòs), Puig Castellet (Lloret de Mar), Platja Castell (Palamós) i el Puig del Castell (Cassà de la Selva), entre d'altres, tot i que aquests llocs no presenten ocupacions altmedievals. Es tracta, en tot cas, d'un model d'assentament integrat per *castella*, *castra*, *turris*, *puios* i *guardiae* que també s'ha començat a estudiar de forma extensa a la península Ibèrica i que ens mostra un fenomen de gran es-

pectre, tot afectant altres països com Itàlia i França.

Fins fa relativament poc temps res no sabíem d'aquests assentaments, moltes vegades coincidents en la seva ubicació amb assentaments prehistòrics o protohistòrics, el que ha portat a confusions interpretatives o, senzillament, a la no identificació dels estrats i estructures altmedievales. Es tracta d'un àmbit d'estudi per explotar i que ha de permetre aprofundir en la comprensió d'aquest entramat d'aristocràcies o elits de caire local, protagonistes principals com són durant tot el període que abasta l'Alta Edat Mitjana.

Entre aquests elements fortificats i també pràcticament sense mencions documentals, l'arqueologia ha resultat fonamental per posar al descobert tota una novetat historiogràfica per a l'època islàmica, com la que els fars representen, torres de senyals monumentals que, al nostre àmbit d'estudi, conformen un sistema de comunicacions de llarg abast que arribaria fins als Pirineus. D'aquests cal destacar el cas excavat de la torre del Far (Santa Coloma de Farners), la torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu) i la torre de Falgars (Beuda). Es tracta d'exemples que formen part de tot un sistema que al nord-est de Catalunya disposaria fins a set casos més, tots ells en connexió visual. Bastides amb grans blocs de mida variable, lleugerament escairats en les cares vistes, units amb morter de calç i amb pedres de mida inferior, totes aquestes torres circulars presenten un diàmetre exterior de 8,5-9,5 m i un diàmetre interior d'uns 5-6 m.

També durant el segle VIII se segueixen documentant tot un seguit de castells o assentaments ubicats en alçada que l'arqueologia ha començat a posar al descobert. Així doncs, a partir de les dades

que hem reunit i comparant-les amb altres zones, pensem que es tractaria de llocs localitzats en alçada, en molts casos reocupant poblats ibèrics, tot i que de vegades també són de nova creació. D'acord amb el registre arqueològic, morfològicament presenten recintes emmurallats que sovint reaprofiten elements anteriors, amb cases i necròpolis que combinen construccions en pedra amb altres de fusta i fang. Aquest fenomen, que actualment capta l'atenció dels investigadors, ens porta a pensar que ara al nord-est de Catalunya caldria relacionar algunes mencions documentals de *castella* i *castellares* amb aquest tipus d'ocupacions, tot i que això no implica necessàriament la construcció *ex novo* d'un castell. No cal preveure, per tant, que siguin edificis monumentals similars als dels segles X-XI, sinó que, més aviat, aquestes ocupacions es caracteritzarien per edificacions que combinen la pedra amb altres materials peribles i que són una constant en aquest moment en tota mena d'assentaments.

Serà durant els segles X-XI, d'ençà de la primera època comtal, quan els *castra* ens mostraran una nova realitat poblacional i edilícia, ben reflectida als textos. Aquí i malgrat la llarga tradició d'estudis arqueològics, fins fa relativament poc temps res no sabíem de la seva morfologia durant els primers moments del fenomen, atès que la seva ocupació permanent fins a la Baixa Edat Mitjana i durant l'Època Moderna ha malmès les estructures inicials en la majoria de casos. Actualment, els exemples que hem vist al nord-est de Catalunya ens mostren que un *castrum* dels segles X-XI és una petita fortificació formada per una torre de planta circular, algun àmbit destinat a habitatge i un petit recinte emmurallat, sovint do-

tat d'església i necròpolis. Es tracta d'un fenomen simultani i ben observat en altres zones peninsulars o en països euro-

peus, on també es testimonia aquest procés de creació de nous castells feudals que cal datar vers els segles X-XI.

Referències bibliogràfiques

- AADD (1990). *Catalunya Romànica IV. La Garrrotxa*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- (2011). *Zona Arqueològica 15, 711 Arqueologia e historia entre dos mundos*. Alcalá de Henares: Museo Arqueológico Regional.
- ABADAL, Ramon d' (1926-1950). *Catalunya Carolíngia II. Els Diplomes Carolíngis a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1986). *Catalunya Carolíngia I. El Domini Carolíngi a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ASENSIO, David; CARDONA, Ramon; FERRER, Conxita; MORER, Jordi; POU, Josep (2003). «La fase medieval del jaciment de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès). Estudi d'una agrupació de sitges d'entre els segles X-XIV dC». A: *II Congrés D'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sant Cugat del Vallès: Acram, 745-754.
- BALLESTÍN, Xavier; PASTOR, Ernesto (eds. 2013). *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Andalus* (ss. VII-IX). Oxford: British Archaeological Reports, International Series 2525.
- BATET, Carolina (1996). *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La Marca de Barcelona als segles X-XI*. Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.
- BOSCH, Josep M.ª; MOLIST, Núria (2015). «Olèrdola. Un nucli urbà dels segles X-XI». A: *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Barcelona: Acram, 373-384.
- BROGIOLO, Gian Pietro (2014). «Costruire castelli nell'arco alpino tra V e VI secolo». *Archeologia Medievale*, numero speciale, 143-156.
- BROGIOLO, Gian Pietro; GELICHI, Sauro (1996). *Nuove ricerche sui castelli altomedievali in Italia settentrionale*. Firenze: All'Insegna del Giglio.
- BURCH, Josep; GARCÍA, Gerard; NOLLA, Josep M.ª; PALAHÍ, Lluís; SAGRERA, Jordi; SUREDA, Marc; VIVÓ, David; MIQUEL, Isabel (2006). *El Castellum. Excavacions Arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis 2*. Girona: Universitat de Girona.
- BURCH, Josep; SAGRERA, Jordi; VIVÓ, Jordi; COROMINA, Neus (2018). «Poblat ibèric i castellum de Sant Julià de Ramis (El Gironès). El sector del Vell cementiri parroquial. Campanyes 2016-2017». A: *XIV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Caldes de Malavella: Generalitat de Catalunya, 369-385.
- BUSQUETS, Francesc; FÀBREGAS, Marta (1998). «L'excavació d'urgència del jaciment de la Devesa (Besalú, La Garrrotxa)». A: *IV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Figueres: Generalitat de Catalunya, 149-167.
- BUSQUETS, Francesc; FÀBREGAS, Marta; CORTS, Ahinoa; CAPDEVILA, Núria (2017). «El Conjunt monumental del Castell de Besora: Primeres aproximacions a un assentament amb més de dos mil anys d'història». *Ausa XXVIII*, nº 179, 107-126.
- CAMINO, Jorge; ESTRADA, Rogeli; VINIEGRA, Yolanda (2010). «En las postrimeras montañas contra el sol de poniente. Las clausuras de la Cordillera Cantábrica a finales del reino visigodo

- frente a la invasión islámica». A: Ruiz, Jose Ignacio; Camino, Juan (eds.). *La Carisa y la mesa. Causas políticas y militares del origen del reino de Asturias*. Oviedo: Asociación de Amigos de La Carisa, 2-29.
- CANAL, Josep; CANAL, Jordi; NOLLA, Josep Maria; SAGRERA, Jordi (2005). *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057)*. *El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, vol. 5. Girona: Ajuntament de Girona.
- (2005). «El *Castellum Uellosos* del puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà). Vida i mort d'una fortificació carolíngia». *Estudis del Baix Empordà*, 24, 5-54.
- (2006). *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057)*. *El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, vol. 6. Girona: Ajuntament de Girona.
- CASTELLVÍ, Josep (1999). «Les Cluses». *Del Romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 160-161.
- CASTELLVÍ, Josep; NOLLA, Josep Maria; RODÀ, Isabel (1991-1992). «Excavacions arqueològiques a Sant Maria de Panissars (El Portús-Vallespir/La Jonquera-Alt Empordà). Estat de la qüestió». *Tribuna d'Arqueologia*, 63-72.
- COLL, Jaume (1994). *El castell de Montsoriu*. Breda: Parròquia de Santa Maria de Breda.
- CONSTANT, André (2005). *Du castrum à la seigneurie : pouvoirs et occupation du sol dans le massif des Albères et ses marges (IIIe-XIIe s.)*. Toulouse: thèse de doctorat inédite soutenue à l'Université de Toulouse-Le Mirail-II.
- (2007). «De la *civitas* au *castrum*: genèse des centres locaux du pouvoir entre Narbonnaise et Tarraconaise: du III au X siècle». A: Sénac, Philippe. (ed.) *Villa 2: Villes et campagnes de Tarraconaise et d'Al-Andalus (VI-XI siècles): La Transition*. Toulouse: Université de Toulouse-Le Mirail-II, 41-66.
- CHECA, Manuel; FOLCH, Cristian; GIBERT, Jordi (2008). «Distribució geogràfica i interconnexió visual dels fars a Catalunya Vella: un sistema coherent de comunicacions de llarg abast». A: MARTÍ, Ramon (ed.). *Fars de l'Islam, antigues alimares d'al-Andalus*. Barcelona: Edar, 337-350.
- CHRISTIE, Neil; HEROLD, Hajnalka (2016). *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th-10th Centuries*. Oxford: Oxbow books.
- ESCALA, Oscar; MULET, Marta; COLET, Anna (2011). «El Tossal del Moro, un jaciment visigòtic i ibèric a l'Urgell. Primers resultats». *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*, 25, 243-252.
- FARO, José Antonio; GARCÍA, María; UNZÚ, Mercedes (2007). «La presencia islámica en Pamplona». A: SÉNAC, Philippe. (ed.) *Villa 2, Villes et campagnes de Tarraconaise et d'Al-Andalus (VI-XI Siècles): La transition*. Toulouse: Université de Toulouse-Le Mirail-II, 97-138.
- FELIU, Gaspar; SALRACH Josep Maria (dirs.) (1998). *Els Pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona*. Barcelona: Fundació Noguera.
- FOLCH, Cristian (2012). *Els territoris del Nord-est de Catalunya durant l'Alta Edat Mitjana (segles VI-XI dC): organització territorial i arqueologia del poblament*. Bellaterra: tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona.
- FOLCH, Cristian; GIBERT, Jordi; LLINÀS, Joan (2008). «La Torre del Far del Santa Coloma de Farners (La Selva)». A: MARTÍ, Ramon (ed.). *Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*. Barcelona: Edar, 155-166.
- FOLCH, Cristian; GIBERT, Jordi; MARTÍ, Ramon (2010). «Hábitat y sociedades rurales en Cataluña (ss. VII-X)». A: SÉNAC, Philippe (ed.). *Histoire et archéologie des sociétés de la Vallée de l'Èbre (VIIe-XIe siècles)*. *Villa 3*. Toulouse: Université de Toulouse-Le Mirail II, 125-155.
- FOLCH, Cristian; GIBERT, Jordi; MARTÍN, Jairo; RODRIGO, Esther (2007). «L'ocupació de l'Alta Edat Mitjana del Serrat dels tres hereus, Casserres, Berguedà». A: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sabadell: Acram, 753-757.
- FOLCH, Cristian; LLINÀS, Joan; MERINO, Jordi (2007). «Excavacions arqueològiques al castell de Malavella (Caldes de Malavella, La Selva) (segles X-XIV)». A: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sabadell: Acram, 442-449.

- FOLCH, Cristian; LLINÀS, Joan; MONTALBÁN, Carme; RAMÍREZ, Alons; SUREDA, Marc (2007). «Torcafelló (Maçanet de la Selva): un castell dels segles XI-XIII a la Selva». A: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sabadell: Acram, 758-769.
- FORTÓ, Albert; MAESE, Xavier (2009-2010). «La Torre Roja: un jaciment ibèric i medieval (Caldes de Montbui, Vallès Oriental)». *Tribuna d'Arqueologia*, 113-142.
- FONT, Gemma; TURA, Josep Maria; RUEDA, Josep (2000). «El castell de Montsoriu a l'entorn de l'any mil». A: *Congrés Internacional Gerbert d'Orlac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni*. Vic-Ripoll: Eumo, 399-407.
- (2001). «Montsoriu als segles X-XII. La gènesi d'un castell medieval a la Catalunya Vella». *Quaderns de la Selva*, 13, 25-32.
- FRANCÈS, Joan; GUÀRDIA, Miquel; ARGELAGUÉS, Marta (2011). «L'ocupació altmedieval del Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès)». A: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Tarragona: Acram, 885-893.
- FRIGOLA, Joan; PRATDESABA, Albert (2012). «Les intervencions arqueològiques al castell de Falgars (Beuda, La Garrotxa). Campanyes de 2010 i 2011». A: *XI Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*. Girona: Generalitat de Catalunya, 291-295.
- FUERTES, Maribel (2018). «Carrer del riu Galligants, 5 (Girona, El Gironès)». A: *XIV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Caldes de Malavella: Generalitat de Catalunya, 401-409.
- GARCÍA, Gerard; VIVÓ, David (2003). «Sant Julià de Ramis i Puig Rom: dos ejemplos de yacimientos con armamento y equipamiento militar visigodo». *Gladius*, XIII, 161-190.
<<https://doi.org/10.3989/gladius.2003.49>>
- GIBERT, Jordi (2011). *L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya central (segles VI-XI dC). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat*. Bellaterra: tesi de doctorat inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona.
- (2018a). *La fi del món antic i els inicis de l'Edat mitjana a la Catalunya Central. Economia, societat i territori entre els segles V i VIII*. Tarragona: Treballs d'Arqueologia de la Mediterrània Antiga.
- (2018b). *L'expressió material del poder durant la conquesta comtal. Esglésies, castells i torres a la Catalunya Central (segles X-XI)*. La Pobla de Claramunt: Premi Gumersind Bisbal i Gutsems 2017, Col·lecció Claramonte.
- GLEIZE, Yves; MENDISCO, Fanny; HUBERT, Christophe; HOUIX, Bertrand; DEGUILLOUX, Marie France; BREUIL, Jean Yves (2016). «Early Medieval Muslim Graves in France: First Archaeological, Anthropological and Palaeogenomic Evidence». *PLoS One*. 11(2), A peer reviewed, open access journal, 1-13.
<<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0148583>>
- GUTIÉRREZ, Francisco Javier; LALIENA, Carlos; PINA, Miriam (2015). «La *maqbara* medieval de Tauste (Zaragoza). Primeras investigaciones». A: Lorenzo, José Ignacio; Rodanés, José Maria (eds.). *Primer Congreso de Arqueología y Patrimonio Aragonés. Actas*. Zaragoza: Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras, 433-442.
- GUTIÉRREZ, José Avelino (ed.) (2003). *Peñaferuz (Gijón). El castillo de Curiel y su territorio*. Gijón: Ayuntamiento de Gijón, Vtp Editorial.
- (2010). «Poderes locales y cultura material en el área ástur-cántabra (siglos VI-VII)». A: SÉNAC, Philippe (dir.). *Villa 3. Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, 217-247.
- (2011). «Fortificaciones visigodas y conquista islámica del Norte hispano». *Zona Arqueológica 15. 711 Arqueología e historia entre dos mundos*, II, 337-354.
- (2013). «Poblamiento de los siglos VII-VIII y conquista musulmana del antiguo *Conventus Asturum*». A: BALLESTÍN, Xavier; PASTOR, Ernesto (eds.). *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus (siglos VII-IX)*. Oxford: Archaeopress, 102-115.

- (2014). «Fortificaciones Tardoantiguas y visigodas en el norte peninsular (ss. V-VIII)». A: CATALÁN, Raúl; FUENTES, Patricia; SASTRE, José Carlos (eds.). *Fortificaciones en la tardoantigüedad: Élités y articulación del territorio (siglos V-VIII d.C.)*. Madrid: La Ergástula, 191-214.
- GUTIÉRREZ, Sónia; LEFEBVRE, Bastian; MORET, Pierre (2017). «La iglesia altomedieval de la Silla del Papa (Tarifa, Cádiz)». *Mélanges de la Casa de Velázquez. Nouvelle série*, 47-1, 201-214. <<https://doi.org/10.4000/mcv.7452>>
- LLINÀS, Joan (2016). «Excavacions arqueològiques al castell de Sant Iscle (Vidreres, La Selva). Campanyes 2014-2015». A: *XIII jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Banyoles: Generalitat de Catalunya, 297-303.
- LLINÀS, Joan; MERINO, Jordi; MIRÓ, M; MONTALBÁN, Carme; PALAHÍ, Lluís; SAGRERA, Jordi (1999). *La Peralada ibèrica i medieval segons l'arqueologia. Les excavacions de 1989 a 1995. Monografies Empordaneses*, 4. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos.
- LLINÀS, Joan; MALLORQUÍ, Elvis; MERINO, Jordi; MONTALBÁN, Carme (2004). *El castell de Sant Joan de Lloret*. Ajuntament de Lloret de Mar: Col·lecció es Frares.
- LLOVERA, Xavier (coord.) (1997). *Roc d'Enclar, transformacions d'un espai dominant (segles IV-XIX)*. Andorra: Institut de Patrimoni Cultural.
- MARTÍ, Ramon (1995). «Territoris en transició al Pirineu medieval (segles V-X)». *La vida medieval als dos vessants del Pirineu*. Andorra: Govern d'Andorra, 37-83.
- (1997). *Col·lecció Diplomàtica de la seu de Girona (817-1100)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- (2004). «La defensa del territori durant la transició medieval». A: *I Congrés: els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, la Gabella, 89-114.
- (ed.) (2008). *Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*. Barcelona: Edar.
- (2011). «Los territorios catalanes en la encrucijada del 711». *Zona Arqueológica 15, 711 Arqueología e historia entre dos mundos*, II, 11-23.
- MUÑIZ, Ivan; GARCÍA, Alejandro (2010). «El castillo de Gauzón (Castrillón, Asturias). campañas de 2007-2009. El proceso de feudalización entre la Antigüedad Tardía y la Edad Media a través de una fortaleza». *Territorio, Sociedad y Poder*, 5, 81-121.
- NOLLA, Josep Maria (2014). «Ciudades, torres y castella. La defensa de la Vía Augusta». A: CATALAN, Raúl; FUENTES, Patricia; SASTRES, José Carlos (coord.). *Fortificaciones en la Tardoantigüedad: élites y articulación del territorio (siglos V-VIII d.C.)*. Madrid: La Ergástula, 43-56.
- NOLLA, Josep Maria; CASAS, Josep (1997). «Material ceràmic del Puig de les muralles (Puig Rom, Roses)». A: *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles IV-X). Taula rodona*. Badalona: Universitat de Barcelona, 7-20.
- NOLLA, Josep; RODÀ, Isabel (1994). «Excavacions a Santa Maria de Panissars. Una visió de conjunt». A: *II Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Torroella de Montgrí: Generalitat de Catalunya, 93-99.
- OLLIICH, Inma (1990). «La fi d'un poblat medieval: deserció o canvi d'assentament?. El cas de l'Esquerda». *Cota Zero*, 6. *Monogràfics: Els despoblats medievals a Catalunya*. Vic, 71-77.
- (1999). «Roda: l'Esquerda. "La ciutat carolíngia"». A: *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*. Barcelona: Museu Nacional de Catalunya, 84-88.
- OLLIICH, Inma; ROCAFIGUERA, Montserrat (2004). «Roda ciutat (L'Esquerda) i la defensa de la línia del Ter al comtat d'Osona (s. VIII-IX)». A: *I Congrés els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, la Gabella, 179-204.
- (2015). «Visigots i carolíngis a Osona. Novetats arqueològiques des del jaciment de l'Esquerda». A: *III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Roda de Ter: Generalitat de Catalunya, 14-22.
- OLLIICH, Inma; ROCAFIGUERA, Montserrat; PRATDESABA, Albert; OCAÑA, Maria; AMBLÀS, Oriol; PUJOL, Maria Àngels; SERRAT, David (2017). «Roda ciutat: el nucli fortificat de l'Esquerda sobre el Ter i el seu territori». *Ausa*, XXVIII, nº 179, 23-40.

- OROZ, José; MARCOS, Manuel Antonio (eds.) (2000). *Etimologías de San Isidoro de Sevilla*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.
- PALOL, Pere de (1952). «El Castro Hispanovisigodo de Puig Rom (Rosas)». *Informes y Memorias de la Comisión Superior de Excavaciones Arqueológicas*, 27, 163-182.
- (2004). *El castrum del puig de les muralles de Puig Rom (Rosas, Alt Empordà)*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- PASCUAL, Silvia (2007). *Memòria de les excavacions arqueològiques a la Torre de la Pola (Tossa de Mar)*. Girona: memòria inèdita, Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- PIÑERO, Miquel-Dídac; BOFARULL, Benjamí; CORTAL, Josep Maria; TUBAU, Francesc; CORTAL, Carles (1985). «La fortificación romana de les rodalies del Mas Sec (Muntanya Gran)». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, XVIII, 331-342.
- PRATDESABA, Albert; FRIGOLA, Joan; PADRÓS, Carles; MADROÑAL, Anna (2017). «El Castell de Falgars: Estudi arqueològic d'una torre de guaita des de la Baixa República romana fins a l'època medieval». A: *El territori de Besalú abans del comtat. Quaderns de les Assemblees d'Estudis*, 2. Besalú: Amics de Besalú i el seu Comtat, 95-120.
- QUIRÓS, Juan Antonio; TEJADO, José Maria (eds.) (2012). *Los Castillos altomedievales en el Noroeste de la Península Ibérica. Documentos de Arqueología e Historia*, 4. Vitoria-Gasteiz: Universidad del País Vasco.
- RÉBÉ, Isabel; RAYNAUD, Claude; SÉNAC, Philippe (dirs. 2014). *Le premier Moyen Age à Ruscino (Château-Roussillon, Perpignan, Pyrénées-Orientales) entre Septimanie et Al-Andalus (VIIe-IXe siècle): Hommages à Rémy Marichal*. Lattes: Monographies d'Archéologie Méditerranéenne.
- RIU, Manuel (1962). «Probables huellas de los primeros castillos de la Cataluña carolingia». *San Jorge*, 47, 34-39.
- (1975). *Excavaciones en el poblado medieval de Caulés (Caldas de Malavella, Gerona)*. *Excavaciones Arqueológicas en España*, 88. Madrid: CSIC.
- (1990). «Creació i desaparició d'alguns vilatges fortificats a la Catalunya medieval». *Cota Zero. Monogràfics: Els despoblats medievals a Catalunya*, 6, 57-66.
- ROIG, Jordi (2011). «Formas de poblamiento rural y producciones cerámicas en torno al 711: documentación arqueológica del área catalana». *Zona Arqueológica 15, 711 Arqueología e historia entre dos mundos*, II, 119-144.
- ROIG, Jordi; COLL, Joan Manel (2003). «El conjunt arqueològic de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental): el vilatge i l'església d'època carolíngia i comtal (segles IX-X i XI-XII)». A: *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sant Cugat del Vallès: Acram, 791-803.
- (2007). «El jaciment altmedieval de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occ.). Darreres aportacions de les intervencions de 2000-2001 i 2006». *Recerca*, 6, 121-152.
- SÁENZ, José Carlos; MARTÍN, Manuel (2013). «La necrópolis musulmana de Valdeherrera (Calatayud, Zaragoza): nuevos datos cronológicos sobre la fundación de Calatayud». *Zephyrus*, LXXII, 153-171.
- SAGRERA, Jordi. (2006). «Intervencions arqueològiques a Besalú». A: *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Roses: Generalitat de Catalunya, 522-523.
- (2006-2007). «La recerca arqueològica a Besalú». *Tribuna d'Arqueologia*. Barcelona, 291-313.
- SANCHO, Marta (2009). «Aldeas tardoantiguas y aldeas altomedievales en la Sierra de Montsec (Prepirineo leridano): hàbitat y territorio». A: QUIRÓS, Juan Antonio. (ed.). *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe, Documentos de Arqueología e Historia 1*. Vitoria-Gasteiz: Universidad del País Vasco, 275-287.
- SOBREQUÉS, Santiago; RIERA, Sebastià; ROVIRA, Manuel (2003). *Catalunya Carolíngia vol. V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- SUBIAS, Eva; PUIG, Anna Maria; CODINA, Dolors; FIZ, José Ignacio (2018). «Les campanyes del bienni 2016-2017 al nucli fortificat de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)». A: *XIV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Caldes de Malavella: Generalitat de Catalunya, 357-368.
- SCHNEIDER, Laurent (2001). «*Oppida et castra* tardo-antiques à propos des établissements de hauteur de la Gaule Méditerranéenne». A: Ouzolias, P.; Pellecuer, C.; Raunaud, C.; Van Ossel, P.; Garmy, P. (dirs.). *Les Campagnes de la Gaule à la fin de l'antiquité. Actes du colloque de Montpellier*. Antibes: CNRS, 433-448.
- (2005). «Dynamiques spatiales et transformations de l'habitat en Languedoc méditerranéen durant le Haut moyen Age (Ve-IXe s.)». A: Brogiolo, Gian Pietro; Chavarría, Alejandra; Valenti, Marco (eds.). *Dopo le fine delle ville: evoluzione nelle campagne tra tardoantico e l'Alto Medioevo*. Mantova: Società Archeologica, 287-312.
- (2011). «Établissements perchés de France meridionale (Ve-IXe siècles)». *Dossiers d'Archéologie*, 344, 24-29.
- TEJERIZO, Carlos; VIGIL-ESCALERA, Alfonso (2017). «Castro Ventosa y La Cabeza de Navasangil: Una revisión de sus secuencias de ocupación y del fenómeno de los asentamientos fortificados altomedievales». *Nailos. Estudios Interdisciplinarios de Arqueología*, 4, 129-161.
- TOLEDO, Julian de (1910). «*Historia Wambae regis*». A: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Merovingiarum*, 5. Hannover: MGH, 500-535.
- TOUBERT, Pierre (1973). *Les Structures du Latium médiéval: le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle*. Rome: École Française de Rome.
- (2004). «L'incastellamento. Problèmes de définition et du concept». A: *I Congrès: els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*. Arbúcies: Museu Etnogràfic del Montseny la Gabella, 21-35.
- TURA, Jordi; MATEU, Joaquim (2008). «Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva)». A: MARTÍ, Ramon (ed.). *Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*. Barcelona: Edar, 139-154.
- VELÁZQUEZ, Isabel (2004). *Las Pizarras Visigodas. Entre el Latín y su disgregación. La lengua hablada en Hispania, siglos VI-VIII*. Madrid: Real Academia Española.
- VIGIL-ESCALERA, Alfonso (2011). «Formas de poblamiento rural en torno al 711: documentación arqueológica del centro peninsular». *Zona Arqueológica 15, 711 arqueología e historia entre dos mundos*, II, 189-204.
- VILA, Goretti; VILA, Josep Maria; CANTOS, José Antonio; FAUQUET, Josep (2005). *Memòria de les intervencions arqueològiques al castell de Castelltallat (Sant Mateu de Bages, Bages). Campanyes 1999-2003*. Barcelona: memòria inèdita, Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- VIVES, José; MARÍN, Tomás; MARTÍNEZ, Gonzalo (1963). *Concilios visigóticos e hispano-romanos*. Barcelona-Madrid: CSIC.
- ZEUMER, Karol (1973). *Lex Wisigothorum. Monumenta Germaniae Historica. Leges I*. Hannover: MGH.
- ZOZAYA, Juan (2002). «Fortificaciones tempranas en al-Andalus». A: FERREIRA, Carlos (ed.) *Mil años de fortificaciones na Península Ibérica e no Magreb (500-1500). Simpósio internacional sobre castelos*. Lisboa: Colibri, 45-58.

